

Henkes, B., *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam: Athenaeum - Polak en Van Gennep, 2005, 494 blz., €24,95, ISBN 90 253 2048 1).

Barbara Henkes heeft met deze goed gedocumenteerde studie een belangrijke bijdrage geleverd aan de literatuur over de collaboratie met de Duitsers in het bezette Nederland. De volkskunde was bij uitstek een nieuwe vorm van wetenschapsbeoefening, die uitstekend te gebruiken viel voor de nationaal-socialistische propaganda. Zij had als direct doel het inventariseren van de 'authentieke' volkscultuur, die vooral op het platteland nog zou bestaan, terwijl deze in de grote stad met zijn 'asfaltcultuur' al grotendeels was verdwenen. Met behulp van de volkskunde zou het proces van 'cultuurverval' moeten worden gestuit.

Henkes schetst aan de hand van vier biografieën van belangrijke volkskundigen de wetenschappelijke en politieke dilemma's van dit vak in de periode van Interbellum en Tweede Wereldoorlog. Haar keuze voor Dirk Jan van der Ven, Jan de Vries, Nico de Haas en Piet Meertens is weloverwogen. Naast de twee academici De Vries en Meertens komen Van der Ven en De Haas als vertegenwoordigers van de niet-academisch gevormde amateurs aan bod, omdat de volkskunde vooral in het begin sterk steunde op enthousiaste amateurs. Omdat Henkes wilde dat haar figuren zowel voor als in de oorlog actief waren geweest, moest helaas een baanbrekend academicus als Jos Schrijnen buiten de boot vallen, al komen wij hem dan wel regelmatig tegen als mede- of tegenspeler van de hoofdpersonen. Dat is jammer, omdat wij nu geconfronteerd worden met vier volkskundigen, die allemaal, de een meer, de ander minder, met de Duitse bezetter gecollaboreerd hebben. Schrijnen nam voor de oorlog principieel stelling tegen het nationaal-socialisme ook in wetenschappelijk opzicht, maar hij stierf in 1938. Op boeiende wijze laat Henkes zien, dat de vier levens op verschillende momenten in elkaar grepen, op elkaar botsten of juist in langdurige samenwerking verbonden waren. Vier mannen, maar Barbara Henkes zou Barbara Henkes niet zijn, als zij niet achter of naast haar vier mannen ook vier vrouwen laat optreden, die vaak een belangrijk aandeel hadden aan het volkskundig werk van hun partners of werkgevers. Juist omdat de volkskunde na de oorlog een tijdlang in een kwade reuk heeft gestaan, omdat het vak sterk door de bezetter was bevorderd, heeft Henkes naast de drie uitgesproken nationaal-socialisten Meertens als anti-nazi opgevoerd, om daarmee aan te tonen, dat het vak op zich zelf niet 'fout' was. De Vries en De Haas waren actief in SS-kringen, Van der Ven werkte in NSB-verband. Na de oorlog slaagden Van der Ven en zijn vrouw er in van rechtsvervolging ontslagen te worden, waarbij zij hun pro-Duitse werkzaamheden als 'vaderlandslievend' en 'bovengrondse illegaliteit' meenden te kunnen voorstellen. Henkes stelt, dat hun gedrag niet uitsluitend uit naïviteit of opportunisme verklaard zou kunnen worden, maar uiteindelijk komt haar verklaring daar toch wel op neer. Het is jammer, dat zij besloten heeft geen aandacht meer te besteden aan het na-oorlogse werk van Van der Ven, De

Vries en Meertens, zij zou dan beter de continuïteit hebben kunnen aantonen. In Jan de Vries, hoogleraar in Oudgermanistiek in Leiden, kreeg Henkes de kans een onvervalste nazi te schetsen. Al gauw na de Duitse inval ontdekte hij dat zijn Groot-Nederlandse standpunt, dat hij met Meertens deelde, door de bezetters niet werd geaccepteerd, waarna hij moeiteloos overschakelde naar het Groot-Germaanse streven van een volledige aanpassing aan het Derde Rijk. Ondanks zijn vergaande vorm van collaboratie kwam hij er na de oorlog vrij gemakkelijk van af. Tijdens zijn proces hield hij zich handig van de domme en speelde hij de rol van de onnozele kamergeleerde, hierin bijgestaan door medewerker Meertens. Na twintig maanden gevangenisstraf stond hij al weer op vrije voeten en kreeg hij de mogelijkheid verder te publiceren. Zijn liefde voor het Duitse volk maakte hem volgens Henkes blind voor de misdaden van zijn geestverwanten. Een moeilijker geval is Nico de Haas. Zeker, er zijn meer communisten en socialisten overgestapt naar het fascisme, maar meestal vond die overgang pas plaats na de Duitse inval. De Haas begon zijn werk als graficus in radicaal-anarchistische kring, werd vervolgens vurig communist en ‘arbeidersfotograaf’, om in 1936 plotseling na een conflict met de socialistische joodse hoofdredacteur Meijer Sluysen van het tijdschrift *Wij*, waarbij hij werkzaam was, als journalist te gaan werken bij *Het Nationale Dagblad* van de NSB. In de NSB werd hij actief bij de meest radicale richting van de volkskundige stichting ‘Der Vaderen Erfdeel’. Ver na de oorlog – hij wist zich aan straf te onttrekken – zou hij beweren, dat hij zijn anti-kapitalistische ‘socialisme’ altijd trouw was gebleven. Henkes lijkt met deze verklaring genoeg te nemen. Zij had er goed aan gedaan het begrip *Lebenslüge*, dat Ernst Nolte introduceerde als diepste grond van het fascisme, zeker bij haar beoordeling van De Haas ter harte te nemen. Nu blijft zij steken in de constatering, dat voor hem ‘strijdbaarheid’ de drijvende kracht van zijn handelen was.

Meertens zou dan de enige niet-nazi onder haar hoofdfiguren zijn. Voor de oorlog was deze christensocialist actief bij de CDU en lid van het Comité van Waakzaamheid, maar tegelijkertijd zag hij er geen been in samen te werken met nationaalsocialistische volkskundigen uit Hitler-Duitsland. Tijdens de oorlog zou hij die samenwerking verder intensiveren, waarbij hij zich sterk liet leiden door De Vries, die hem ook na een veroordeling wegens homoseksuele handelingen met minderjarigen niet had laten vallen. Op het eind van de oorlog durfde hij mee te werken aan het illegale tijdschrift *De Vonk*, waarvan zijn vriend Jef Last een van de redacteurs was. Mede hieraan had hij na de oorlog de mogelijkheid te danken dat hij rustig kon doorwerken op zijn later door de roman van Voskuil befaamd geworden *Bureau*. Zijn vroegere nazivrienden was hij behulpzaam met allerlei leugenachtige verklaringen voor de rechtbank of de zuiveringsinstanties. Met Duitse oud-nazi's behield hij het contact.

Dit alles kunnen we bij Henkes lezen, maar de lezer zelf moet dan wel tot dergelijke harde oordelen komen, want de auteur schrikt daar voor terug. Uit haar eindconclusie blijkt, dat zij bij al haar streven naar nuancering onvoldoende inzicht heeft in de betekenis van de al voor de oorlog ingezette

‘Germanisering’ van de volkskunde, terwijl zij de wetenschappelijke waarde van het werk van haar protagonisten te veel heeft overschat.

G.R. Zondergeld

Renders, H., Kuitert, L., Bruinsma, E., *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2006, 432 blz., ISBN 90 234 1948 0).

Over het (niet) uitgeven van boeken onder de Duitse bezetting zijn langzamerhand al aardig wat boeken verschenen, maar een overzichtswerk was er nog niet. Deze kwalificatie verdient de nu verschenen bundel, onder de pregnante titel *Inktpatronen*, zeker wel, en daarmee is een leemte opgevuld. Weliswaar biedt het werk geen volledigheid, die zou de leesbaarheid ook niet ten goede zijn gekomen. In zijn huidige vorm en omvang is het boek juist goed hanteerbaar, niet in de laatste plaats doordat de kwaliteit van de afzonderlijke bijdragen – altijd de achilleshiel van bundels – weinig van elkaar afwijkt. Allemaal zijn ze van een hoog niveau, zowel wat de helderheid van stijl als wat de feitelijke onderbouwing betreft. Bijdragen over afzonderlijke uitgevers worden afgewisseld met hoofdstukken over de omstandigheden waaronder het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen tijdens de Tweede Wereldoorlog draaiende werd gehouden.

Daarbij wordt duidelijk dat er een cruciaal onderscheid bestond tussen de uitgangssituatie in Nederland en die in België. Eerder hebben historici er al op gewezen dat het gegeven van een burgerlijk bezettingsregime in ons land en een militair bewind over onze zuiderburen tot verschillen heeft geleid in de manier waarop dat gezag werd uitgeoefend en waarop dat door de bezette bevolking werd ondergaan. Het komt erop neer dat burgerlijke bezettingsautoriteiten boosaardiger en dieper wilden ingrijpen in de maatschappelijke structuur van een onderworpen volk dan militaire.

Voor de boekenwereld betekende dit verschil dat de Duitse bezetter en zijn Nederlandse handlangers meer hun best deden om het uitgeven in nationaal-socialistische zin te hervormen dan dat in België het geval was. Er kwam nog bij dat in het laatstgenoemde land enkele Duitse officieren op sleutelposities in het bezettingsbestuur een romantische sympathie koesterden voor het Vlaamse streven zich aan de overheersing van de Franstalige cultuur te ontworstelen. Het is bijna aandoenlijk in de bijdrage van Romain Vanlandschoot over de Vlaams-nationalistische uitgeverij Lannoo te lezen hoe flamingantisch gezinde Duitsers aan de voeten lagen van de *grand old man* van de Vlaamse literatuur, Stijn Streuvels. In het algemeen, kan worden geconcludeerd, leidde deze sympathie voor de Vlaamse *Kulturkampf* tot een relatief grotere vrijheid voor boekenuitgevers dan hun branchegenoten in Nederland kregen.

Hier ontwierp de bezetter een uitgekiend systeem om controle te kunnen uitoefenen op het beleid van de individuele uitgevers. Zoals bekend moesten schrijvers die hun werk gepubliceerd wilden zien, lid worden van de door NSB'ers geleide 'Kultuurkamer' van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Een nog belangrijker instrument voor de beheersing van de boekenproductie was sinds najaar 1941 de toewijzing van het schaarser wordende papier, waarvoor een ingewikkelde bureaucratie ontstond.